

УДК 94(477):336.5

**БЮДЖЕТ ВІЙНИ:
МІЖ ВОЛОНТЕРСТВОМ І ФІСКОМ. ФІНАНСУВАННЯ ВІЙНИ
В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я**

К. М. Колесников

(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)

Узагальнено низку сюжетів, присвячених джерелам фінансування військово-оборонної сфери античних держав Північного Причорномор'я. Розглянуто деякі аспекти права війни, зокрема законності так званого права захоплення (конфіскації) та привілеїв, які захищали особу від подібних конфіскацій під час війни та миру. Особливу увагу приділено благодійності (евергетизму) як способу вирішення цілої низки військово-організаційних проблем.

Ключові слова: митно-податкові відносини; Північне Причорномор'я; Тіра; Ольвія; Херсонес; Боспор; Рим; літургія; благодійництво (евергетизм).

This work presents the main historical sources on the history of customs relations in the Bosphorus Cimmerian – the main powerful state of the North-Eastern Black Sea Region under Roman rule.

Key words: customs and tax relations; North Black Sea Region; Tyras; Olbia; Chersoneses; Bosphorus; Rome; liturgy; charity (evergetation).

Постановка проблеми. Ми вже неодноразово торкалися цієї теми, а зараз спробуємо звести те, що було сказано, до єдиного знаменника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база історії митних відносин представлена великою мірою вибраними епіграфічними та нарративними джерелами. Методи аналізу – історичний та логічний, порівняльний, ретроспективний, хронологічний, реконструкції та моделювання, формулярно-дипломатичний.

Питання, винесене в назву статті, досить об'ємне¹, але історія митно-податкових відносин у північнопричорноморських полісах та на Боспорі не розглядалася з позиції компаративного аналізу військових витрат держави та приватного фінансування оборонної сфери. Відсутність у літературі подібних підходів пов'язана з критичним мінімумом відповідних історичних джерел, що робить будь-які спроби вираховування бюджетів античних держав Північного Понту приреченими на хронічні невдачі.

Мета статті – узагальнення та тематичне коментування інформації щодо фінансування військово-оборонної сфери на підставі історичних джерел північнопричорноморського походження та паралелей з практикою античних середземноморських центрів. Хронологічні межі, охоплені публікацією, сягають класичного, елліністичного та римського періодів історії античного Причорномор'я.

© К. М. Колесников, 2015

---

¹ Колесников К. М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї античної доби: проблеми інтерпретації. – дис. ... докт. іст. наук за спец. 07.00.02 "Всесвітня історія". – Дніпропетровськ, 2013. – 400 с. + дод. – розділ 1.

Вклад основного матеріалу. Як відомо, прямий податок на прибуток громадян був невідомий більшості еллінських держав, оскільки обкладання прямим податком бачилося як виявлення підлеглості, несвободи. У громад існувало чимало опосередкованих способів отримання коштів із бідних, із багатих. Йдеться про непрямі й приховані різновиди податків з іноземців, апатридів, громадян. Бюджету в нашому розумінні цього слова, який акумулював би всі доходи і систематизував витрати держави, зрозуміло, в давньогрецьких громадах не було. Кошти збиралися за відповідними напрямками і галузями, і в межах цих напрямків і галузей витрачалися. Приміром, агораноми збирали торговельне мито та дрібні штрафи за порушення правил торгівлі на агорі або за порушення дисципліни під час народних зборів; вони ж витрачали більшу частину цих коштів на потреби, пов'язані зі своєю професійною діяльністю, наприклад, зручне облаштування місць торгівлі, будівництво нових ринкових рядів або приміщень агораномії, щорічно надаючи звіт народним зборам.

Головною прибутковою статтею були митні збори на ввезення й вивезення товарів, портове мито, торговельні мита, плата за проведення жертвоприношень і купівлю жертвоних тварин, штрафи, прибутки від здавання в оренду громадської землі або інших ресурсів общини (скажімо, садів, виноградників, рабів, певних різновидів податків, плата за дозвіл на рибну ловлю), а подекуди й військова здобич. Великі витрати (наприклад, утримання громадських будівель, гімназію й театру, проведення релігійних заходів, державних і релігійних свят, атлетичних змагань²) часто покладалися на найзаможніших громадян у формі літургій: фінансове забезпечення певного загальноуспільного завдання доручалося багатому громадянинуві. Громадські витрати були складними й різноманітними, і хоча небагато пунктів у річному бюджеті можна вважати виключно військовими (фортифікація, флот, можливо, забезпечення бойовими конями за державний рахунок), ці позиції поглинали значну частину державних коштів.

Ситуація з військовими бюджетами міст-держав якісно відрізнялася від стану бюджету в Боспорській монархії. Боспорські архонти і царі за рахунок прямих податей та царської скарбниці³ могли фінансувати військові походи, утримання постійних гарнізонів у фортецях складної оборонної системи царства, підтримання потужного, як для понтійського басейну, військового флоту, розведення елітних порід бойових коней, можливо, організацію царських керамічних, залізобних та збройових майстерень.

---

² Такі статті витрат мають регулярний характер, проте їх фінансування здебільшого було спорадичним.

³ Організацію фіскально-фінансової справи Боспорської держави можна досить приблизно реконструювати на підставі низки нарративних та епіграфічних джерел (*Колесников К. М.* Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації: монографія. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2012. – С. 120–148). Щодо структур власне царського скарбу варто згадати царську казну (*βασιλικὸν ταμειεῖον*), відому з написів часів Спартоکیدів, – загальнодержавну скарбницю, якою віддала царська адміністрація, а не магістрати міст, відповідальні за кошти храмових і міських скарбниць. З добою Тіберія Юлія Савромата I (93/4–123/4 рр. н. е.) пов'язана згадка хранителів палацової скарбниці (*περὶ αὐλῆν γαζοφύλαξ*) – чиновників, відповідальних за надходження грошей у монаршу скарбницю для утримання царського двору та війська. Звання *γαζοφύλαξ* (газофілакс) могло з'явитися на Боспорі за Мітридата Євпатора, який, за свідченням Страбона (XII, 3, 28), в одній тільки Малій Вірменії збудував 75 *γαζοφυλάκια* – укріплених замків для зберігання своїх скарбів, арсеналів зброї та військового спорядження. Термін *γαζοφυλάκιον* означає не просто “скарбниця”, а, судячи з мілетського напису III ст. до н. е., – *τὸ κατὰ στρατείαν γαζοφυλάκιον* – “військова казна”.

Суттєві суми витрачалися полісами на оплату війнам під час походів і чергування у фортецях, за виконання караульних обов'язків, за проведення таємної розвідки і диверсій на ворожій території тощо. Серед солдат, які отримували платню, були як мобілізовані громадяни, так і запрошені іноземні найманці. Втім, звичка спиратися на останніх була більш властива царям, ніж общинам. Прямих свідчень про розміри військового жалування у державах Північного Причорномор'я не збереглося. Проте можна з упевненістю використати дані з інших регіонів еллінського світу, оскільки порядок цифр загалом зберігався незмінним. Відомо, що кожний з 20 солдат, що служили в гарнізоні міста Теоса, розташованого в цитаделі Кірбісса (SEG, XXVI, 1306), отримував більш-менш стандартну платню в одну драхму⁴ на день. Платня командира складала чотири драхми, а щорічні витрати Теоса на особовий склад однієї цієї фортеці дорівнювали 8760 драхм. Більше 35 тис. драхм було зібрано афінянами в 243 р. до н. е. на оплату військ, що захищали транспортування сільськогосподарської продукції в місто. Якщо оцінювати жалування й утримання одного солдата в дві драхми щодня, то цієї суми вистачило б для оплати війська в 200 бійців протягом трьох місяців. Під час походів міста брали на себе обов'язок забезпечувати солдат також продовольством.

У більшості випадків військовозобов'язані громадяни самі повинні були придбавати зброю і спорядження, хоча в поодиноких надзвичайних випадках цей обов'язок брала на себе держава. Перш за все, це стосувалося ситуацій, коли до війська залучалися представники малозабезпечених прошарків суспільства. Так, можна бути впевненим, що під час облоги Ольвії Зопіріоном близько 332–331 рр. до н. е. звільнені раби та іноземці, наділені ольвійським громадянством, у разі включення до народного ополчення могли забезпечуватися зброєю за державний рахунок хоча б частково.

Будівництво і ремонт оборонних споруд було найважчим тягарем для державних фінансів. Відомо, що для розширення міських стін мешканці Колофона збрали за рахунок приватних пожертв більше 200 тис. драхм. Підраховано, що будівництво однієї тільки башти коштувало більше 20 тис. драхм. У деяких містах (наприклад, в Афінах, Мілеті) кошти на побудову стін передавалися відповідальним комісіям. У Мілеті ці гроші іноді використовувалися не за прямим призначенням, з чого можна припускати, що збиралися вони не на конкретний проект, а як резерв на всяк випадок⁵. Після завершення будівництва оборонні споруди і надалі поглинали чималі кошти: ремонт через старіння, напади ворогів або мародерство з боку власного ж населення (розтаскування в спокійні періоди матеріалів на приватне будівництво) тягнули за собою значні будівельні затрати на підтримання фортифікації в належному стані. Для полегшення старих стін у разі відсутності спеціальних фондів (або через їх спустошення) міські урядовці змушені були звертатися по займи до приватних осіб – громадян чи іноземців, розраховувати на літургії, поклатися на щедрість благодійників, союзників і царів. Складний стан ольвійської фортифікації у III ст. до н. е. та його поліпшення завдяки залученню внутрішніх запозичень та безкорисній допомозі одного з найбагатших громадян міста Протогена свідчили не тільки про жалюгідний стан міських фінансів, а й про типову невпорядкованість полісних бюджетів елліністичної доби.

---

⁴ Драхма (*δραχμή*) – срібна монета в Стародавній Греції; одиниця виміру маси від 4 до 7 г (залежно від поліса).

⁵ *Ханиотис А.* Война в эллинистическом мире: Социальная и культурная история / пер. с англ. А. В. Махлаюка; науч. ред. О. Л. Габелко. – СПб. : Нестор – История, 2013. – 432 с., ил. – (Historia Militaris). – С. 186–187.

Не менш витратною статтею було будівництво й утримання військово-морських сил. Витрати, пов'язані з цією сферою, були великими і різноманітними – починаючи від заліза і свинцю для металевих частин, ліса і парусини для корпусів, щогл і вітрил, закінчуючи канатами, варом і смолою. В одному з джерел (близько 200 р. до н. е.) повідомляється, що вартість підтримання трієри в бойовій готовності складала 330 драхм на день, що відповідало річному жалуванню найманого солдата, але, на жаль, нам не відомо, це середня сума чи максимально завищена. Головною проблемою фінансування флоту є постійне витрачання ресурсів, необхідних для утримання екіпажів і кораблів.

Чи не найбільш збитковими з усіх парамілітарних витрат були закупівлі продовольства у запас. Нестача продовольства, особливо хліба, була звичайною справою і в мирний час, але на війні це могло стати справжньою трагедією. Втрата власних продовольчих запасів могла компенсуватися імпортом хліба, вина й оливкової олії. Філон Візантійський детально обговорює збереження харчових запасів через постійну загрозу облоги, рекомендуючи заздалегідь придбавати дешевий хліб (2, 3); така саме рекомендація дається царем Антигоном Однооким Теосу і Лебедосу⁶ (Syll³, 344, 94–101). Інколи в офіційних текстах йшлося, що цар або громадянин підносив у дар хліб або ж хтось із магістратів вихвалявся організацією доставки хліба за розумними цінами. З цього можна зробити висновок, що місто стикалося з дефіцитом хліба взагалі і *дешевого* хліба зокрема. Заходи, вживані містами для збирання коштів на завчасну закупівлю хліба і для успішної пропидії зростаючим цінам, також свідчать, що нестача хліба була однією з найсерйозніших проблем, з якою давні греки стикалися ледь не регулярно.

Створення широкої мережі хлібної торгівлі⁷ пов'язано зі спробами громад забезпечити надійне постачання населення необхідними продуктами харчування за низькими цінами в період, коли ізоляція (архаїчний ідеал автаркії – самодостатності) була

---

⁶ Антигон I Монофталъм (Одноокий) (близько 380–301 рр. до н. е.), перебуваючи македонським намісником Фрігії, Лікії та Памфілії, здійснив спробу разом із сином Деметрієм Поліоркетом заснувати власну державу в Малій Азії, прийнявши царський титул в 306 р. до н. е.

Тут йдеться про його лист щодо синоїкізму (об'єднання) Лебедоса і Теоса, в якому викладалися основи статусу нового поліса. Даний лист, безпрецедентний за багатоманітністю змісту, фахівцями вважається без перебільшення безцінним джерелом (Див.: Welles C.B. *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*. – New Haven, 1934. – P. 15 & next).

⁷ За доби еллінізму вільна зовнішня торгівля хлібом була далеко не єдиною формою розв'язання проблеми хлібопостачання грецьких полісів. Дари, військова здобич, данина, система обкладання і збуту хліба на підвладних елліністичним царствам територіях – усе це говорить про значний вплив політичного фактора на розподіл зернових багатств. Це означає, що продукти землеробства далеко не завжди набували форми товару, що продавався й купувався на ринку. Їх багатство чи нестача прямо не визначалися кількістю зерна-товару, інакше кажучи, пропозицією в торгівлі. Хлібопостачання не залежало від співвідношення попиту і пропозиції, тому перманентний хлібний дефіцит не обов'язково був пов'язаний із нестачею хліба чи з нібито низьким рівнем землеробства (приклад технологічно розвинутого й одночасно централізованого “командно-адміністративного” сільськогосподарського виробництва в Птолемеївському Єгипті III ст. до н. е. видається вельми показовим). У міжнародних зносинах, де з такою силою виявляли себе методи позаекономічного примусу, не могло залишатися місця торговій конкуренції двох і більше держав (наприклад, найпотужніших в елліністичному Середземномор'ї виробників хлібу – Сицилії, Боспору й Єгипту). Йдеться про конкуренцію, яка проходила б у формах, подібних до сучасних, коли одна з країн хилиться до занепаду в результаті поразки на міжнародному ринку. Див.: *Трейстер М. Ю.* Боспор и Египет в III в. до н. э. / М. Ю. Трейстер // ВДИ. – 1985, № 1. – С. 126–139; *Колесников К. М.* Механізми зовнішнього обміну античних колоній Північного Причорномор'я в джерелах та історіографії / К. М. Колесников // Історія торгівлі, податків та мита: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 2 (2). – С. 7–23.

більше неможлива (або небажана). До речі, піратство, що становило постійну загрозу для торгових суден у Понті і Східному Середземномор'ї, було тоді одним з найважливіших елементів системи хлібопостачання.

До більш-менш регулярних витрат (жалування і продовольство для солдат, кошти на флот і міські мури) слід віднести залучення на час війни державних лікарів для лікування поранених, поховання полеглих за громадський рахунок⁸, викуп військово-полонених або жертв піратів, ушанування живих і загиблих героїв⁹. Ці витрати були суттєвими і нерідко бралися на себе добровільними благодійниками – евергетами.

Перелік витрат, що належали до воєнних та підривали полісні бюджети, включає надзвичайні витрати – сплату контрибуцій, прямої або ж прихованої данини та більш-менш регулярних дарунків варварським ватажкам і царям. Фахівці твердять, що, на відміну від більшості балканських і малоазійських міст, для полісів, які перебували на периферії “цивілізованого світу”, важко провести межу між регулярними й екстраординарними витратами воєнного характеру. Перш за все це стосується міст узбережжя Понту Евксинського, змушених практично постійно виплачувати чималі грошові суми і підносити коштовні дарунки скіфським, сарматським, германським, гунським (Ольвія, Херсонес, Боспор), фракійським (міста західного берегу Понту), галатським (Ольвія (?), поліси фракійського узбережжя, Візантій, Гераклея Понтійська), гетським (Ольвія (?)) правителям за наданий ними захист (реальний або частіше номінальний) від зовнішньої небезпеки. Деякі дослідники порівнюють цю систему так званого трибутивного протекторату з сучасним рекетом. Урочисті декрети північнопричорноморських міст на честь видатних громадян рясніють згадками про організацію дипломатичних місій до варварських царків та кризовий стан міських фінансів, нездатних без приватного благодійництва назбирати коштів для фінансування цих посольств та оплати цінних подарунків лідерам варварського світу. Ось лише декілька найпоказовіших цитат із декрету на честь Протогена (IOSPE, I², 32):

“коли цар Сайтафарн¹⁰ прибув у Канкіт¹¹ і вимагав дарів у зв'язку з проїздом¹², а

---

⁸ Приміром, видатний ольвійський громадянин (його ім'я не збереглося), який захистив священний острів Ахіллеса (о. Левка, нині о. Зміїний) та надав багато інших послуг народу, за життя був ушанований цінним подарунком, після смерті похований за громадський кошт, а згодом відзначений установленням статуї, “щоб і діяння його залишилися в пам'яті, і місто зробило б очевидним для еллінів, що воно і про острів має велике піклування згідно з заповідями батьків, і тим, хто служить йому, і живим, і померлим гідною вдячністю відплачує” (IOSPE, I², 352).

⁹ В декретах обов'язково вказується, коли відзначення проводяться за державний рахунок. Наприклад, “необхідні для цього витрати відліти скарбникам священних коштів” (IOSPE, I², 352).

¹⁰ Саї на чолі зі своїм ватажком Сайтафарном були не царськими скіфами, як уважалося раніше, а племенем царських сарматів, що встановило в другій половині III ст. до н. е. над Ольвією трибутивний протекторат.

¹¹ Місцезнаходження точно не відомо – десь у Середньому Подніпров'ї, можливо, в гирлі р. Конки при впадінні її у Дніпро.

¹² Одна з архаїчних, традиційних форм данини (трибуту) в тому чи іншому вигляді відома багатьом народам з давнини до пізнього середньовіччя. Наприклад, чимось подібним були давньоруське полуддя X–XI ст. та гостинність – повинність русько-литовських ленників XV–XVI ст. утримувати і супроводжувати свого суверена і його почет під час об'їзду володінь. Подібна ж природа властива обов'язку руських князів XIII–XV ст. робити “подарунки”, забезпечувати харчем, фуражем для коней, самими конями і візками золотоординських ханів-Чингізидів та їх посланців під час мандрівок Руссю. Втім, значно ближ-

громадський скарб був порожнім, він (Протоген) на прохання народу дав 400 золотих”;

“коли з’явилося чимало саїв за отриманням дарів, а народ не міг їм дати і попросив Протогена допомогти у його складних обставинах, і він виступив, запропонувавши 400 золотих; і, як обраний член колегії Дев’яти, він запропонував від себе не менш 1500 золотих за рахунок майбутніх доходів¹³, з яких були своєчасно задоволені багато скіпетроносців¹⁴”;

“коли цар Сайтафарн з’явився по той бік за дарами, й архонти, скликавши народне зібрання, оголосили про прибуття царя і про те, що в скарбниці немає ніяких сум, Протоген виступив, дав 900 золотих; коли ж послі Протоген і Аристократ узяли ці гроші і з’явилися до царя, то цар, незадоволений дарами, розгнівався й виступив у похід”.

Україн витратним було післявоєнне відновлення зруйнованих об’єктів сільського господарства та міських споруд. Археологія знає багато прикладів руйнувань і відбудов на хорі і у фортецях Ольвії, Херсонесу та Боспору. Якщо ж місто не просто піддавалося нападу, а було захопленим, то руйнування бували ще серйознішими. Деякі міста відбудовувалися заново (Ніконій у 280–270-і рр. до н. е., Ольвія після погрому Бурбесті в середині I ст. до н. е.), але інші зникали назавжди (Керкініда після скіфської агресії наприкінці II ст. до н. е., Порфмій унаслідок громадянських війн наприкінці I ст. до н. е., Ілурат у ході готської експансії у 270-і рр. н. е., Ольвія і Тіра через гунську навалу після 375 р. н. е.).

Для того, щоб розв’язати бюджетні завдання, викликані підготовкою до війни та самими бойовими діями, еллінські міста не могли покладатися на регулярні податки і літургії. Це особливо очевидно у випадку з укріпленнями і флотом, для яких регулярний приток ресурсів не був забезпечений. Нерідко відомості про внески на військові цілі доходять до нас тоді, коли хтось звільняється від них¹⁵. Наприклад, відновлення боспорським царем Євмелом наприкінці IV ст. до н. е. ателії для столичних громадян, що деякими фахівцями трактується як скасування військового податку.

чою паралеллю є встановлений над Ольвією двома століттями раніше скіфський трибутивний протекторат, що виявлявся зокрема в тому, що скіфський цар зі своїми людьми підкорював до стін міста з метою стягнення данини і “кормління” війська. Подібні скіфські практики “кормління” в ранньокласичній Ольвії нагадують т. зв. “перські частування” у Геродота (Herod. VII, 118).

¹³ Тут ми стикаємося з неодноразово згадуваним фактом приватного кредитування державних програм, здійсненого, втім, не приватною особою, а обраним магістратом. Оскільки така добровільна щедрість Протогена ставиться йому в заслугу, подібна практика не набула масового поширення. Поліс не міг постійно розраховувати на безкорисних кредиторів і вимушений був залучати кредити під відсотки або покладатися на патетико-патріотичні заклики про допомогу, звернені до багатих громадян.

¹⁴ Скептухи (*σκηπτουχοι*; *σκηπτουχος* – від *σκήπτρον* палка, жезл, скіпетр – поетичний епітет царя або назва посади при перському царському дворі, щось на кшталт маршалка двірського) – тут, вірогідно, представники вищої знаті саїв, які мали поряд із царем власну частку в дарах, що виплачувалися Ольвією. Паралеллю цій практиці є схема виплат данини в середньовічному Криму: під час сплати данини (упоминків) Кримському ханству московські посланці дотримувалися суворого правила виділяти долю в одну третину першому карач-бею ханства з роду Ширинів.

¹⁵ Наприклад, SEG, XXVI, 1334: *ατελείας ... φυλάκες στρατείας* – звільнення від військово-оборонних стягнень.

Час від часу запроваджувалися надзвичайні податки для громадян (*εἰς-φορά*), але частіше громадян й іноземців, чоловіків і жінок запрошували робити добровільні внески і підношення (*επίδοσις*), які забезпечували кошти для різноманітних заходів – від організації святкувань, закупівлі хліба і постачання маслинової олії в гімнасії до влаштування бенкетів і створення бібліотек. Але лєвова частка добровільних приватних внесків до бюджетів завжди припадала на військові витрати. Іноді призначення внеску описувалося в загальних поняттях як «захист міста» або «порятунок міста», але в більшості випадків прямо вказувалося на конкретне призначення підношення: захист сільськогосподарської продукції під час війни, викуп полонених, будівництво чи реконструкція башт і стін, укріплення гавані, гарнізонна служба тощо. Суми варіювалися від кількох драхм, що складало дохід робітника в середньому за десять днів, до виключно високих цифр в одну-сім, а то й 20 тисяч драхм.

Нерідко вирішенням таких бюджетних проблем були внутрішні і зовнішні займи. У декреті на честь Протогена та в інших джерелах міститься інформація щодо перших; що ж до останніх, то маємо дані по Егеїді. Так, близько 300–250 рр. до н. е. Аргос отримав позику в 100 талантів¹⁶ (600 тис. драхм) від Родосу на ремонт укріплень і формування додаткових загонів кінноти. Про це ми дізналися з аргоського декрету на честь родосців, які відмовилися від процентів. Проте більшість міст відчувало істотні складності в пошуку кредиторів, ідучи для отримання позик для забезпечення безпеки міста на закладання частини, а то й всієї своєї території. Майже в унісон зі скаргами на поганий фінансовий стан у протогенівському декреті звучать слова з декрету Краннона у Фессалії (близько 179–142 рр. до н. е.): «У міста багато боргів через війну, яку доводиться вести, і ці борги поглиблюються протягом уже багатьох років»¹⁷. За допомогою внесків і приватних пожертв місто сподівалося сплатити свої борги; в деяких випадках єдиним рішенням було звернення за жертвами до благодійників-свергетів – багатих громадян і царів.

Для еллінських полісів Балкан, Сицилії та Південної Італії, Егеїди та Малої Азії, де щільність розміщення давньогрецького населення була досить високою, однією з вирішальних причин міжполісних війн було прагнення захопити здобич і землі сусідів. На периферії грецького світу таке прагнення поступалося перед потребами виживання еллінських громад у варварському оточенні. Тим не менш, у будь-якому випадку не можна скидати з рахунків таке джерело доходів бюджету, як здобич – наслідок військового грабунку та піратства. На півночі Понту грецькі громади були переважно жертвами, проте під час війн і самі не нехтували покращити матеріальний стан за рахунок протилежної сторони. Грабіжницькі наскоки місцевих номадів та піратські набіги таврів, ахейців, зігів і геніюхів пояснювалися античними авторами як жадібністю, властивою цим етносам, так й іншими причинами. Наприклад, Страбон твердив, що якби осілі народи не нехтували своїм обов'язком сплачувати номадам належні їм оренди та мита, то ті, можливо, і припинили б систематичні розбійницькі напади (Strabo. VII, IV, 6). Слід ураховувати соціально-економічну складову понтійського піратства, оскільки для півден-

---

¹⁶ Талант (*τάλαντον* від грец. «той, що несе», лат. *talentum*) – в античні часи найбільша одиниця ваги та лічильно-грошова одиниця Греції, Єгипту, Малої Азії, Персії. Наприклад, малий аттичний талант = 60 мін ≈ 26,2 кг.

¹⁷ Ханиотис А. Война в эллинистическом мире ... – С. 192.

нобережних таврів та прибережних кавказьких народів здобич була однією з прибуткових складових їхнього господарства, а військова підготовка й звитяга – необхідною умовою посідання чоловіком чільного місця в місцевому соціумі. Грецьке населення теж не уникало можливостей пожитися за рахунок піратської здобичі. Страбон, повідомляючи про піратський промисел кавказьких ахейців, зигів і геніохів, твердив, що “іноді їм допомагають навіть жителі Боспору, надаючи свої корабельні стоянки, ринок для збуту здобичі” (Strabo. XI, II, 12). Слід додати ще два суттєвих фактори. По-перше, в еллінському світі піратство заохочувалося монархами, які або спрямовували піратів проти своїх ворогів, або із задоволенням накладали руки на частину піратської здобичі. Тут варто згадати Деметрія Поліоркета, якого дехто іменував царем піратів, Філіпа V Македонського, який нацьковував піратів проти римлян, окремих боспорських можновладців (Strabo. XI, II, 12), царів та узурпаторів третьої чверті III ст. н. е. (Zosim. I, 31, 1–3), Міридата VI Євпатора, який з усіх монархів досягнув найбільшого успіху у використанні піратів для власних потреб (App. Mithr., 63; 92). По-друге, в деяких регіонах грецького світу військова підготовка молоді включала в себе регулярні рейди проти тих, хто не був захищений договором про ненапад.

У всіх без виключення урочистих декретах іноземцям (так званих проксеніях) поліси Північного Причорномор’я в перелік почесних нагород обов’язково включали недоторканність особи і майна, тобто свободу від захоплень. Ця нагорода, фактично привілей, у тексті декретів висловлюється формулою *ἀσφαλείη καὶ ἀσπονηδείη* (“без пограбування (конфіскації) і без договору”). Ця формула надавала нагородженим іноземцям (проксенам) право вільного входу в гавань і вільного виходу з неї в мирний і воєнний час. Свободу від захоплень, даровану проксенічними декретами, не потрібно було щоразу стверджувати спеціальним договором. Держава в такий спосіб погоджувалась не застосовувати поширеного в тодішній міжнародно-правовій практиці “права захоплення”. Останнє виражалося терміном *σῦλον* (у множині *τὰ σῦλα*) – грабунок узагалі або (узагальнене поняття в множині) право накладати арешт на корабель і фрахт купця-боржника, а також право під час війни захоплювати ворожі кораблі, каперство, репресалії, арешт на майно¹⁸. Безпосереднє захоплення-конфіскація було цілком ординарним засобом привласнення необхідних державі майна і продуктів. Приміром, у корпусі промов Демосфена (Dem. L, 6) та псевдоаристотелівській “Економіці” (Ps.-Arist. Oecon., II, 1346b) повідомляється про насильницьке розвантаження під час голоду афінських кораблів із хлібом візантійцями, калхедонцями та кізкійцями, а в промовах оратора Лікурга згадується пограбування родосцями афінських хлібних суден на шляху з Єгипту в Пірей (Lucurg. In Leocr., 18). Згідно з правом захоплення, арешт купців та конфіскація їхнього майна в разі військових або якихось інших форс-мажорних обставин розглядалися як цілком прийнятні і поширені превентивні заходи. Дозвіл проксенам здійснювати вільний вхід-вихід у гавань за стандартною нормою-привілеєм проксенічних актів гарантував торговцям недоторканність особи і власності, максимально знижував торговельні ризики, пов’язані з воєнно-політичною кон’юнктурою. У разі поширення даної норми на нащадків і слуг можна говорити про спадковість торговельно-митних привілеїв та діяльність цілих привілейованих торговельних домів чи купецьких династій. Однією з найважливіших функцій даної проксенічної формули, на думку М. К. Трофімової, було

---

¹⁸ Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь : издание пятое. – СПб. : Издание автора, 1899. – С. 1174.

“забезпечити – в рамках суспільства з сильно розвинутими методами позаекономічного примусу – можливість здійснення зовнішніх торгових зносин”¹⁹.

Захоплення здобичі, як і завоювання, вважалося не розбоєм, а результатом військової переваги і божественної допомоги. Приміром, критяни часто обирали імена, котрі мали аллюзії зі здобиччю, тобто такі, що включали слово *σάλη* (“грабунок”), такі як Силад, Силіх, Сол, Сотосил і Дамасил²⁰. Набіги обумовлювалися не тільки ментальністю переваги, заснованої на військовій силі, але також на ідеї про те, що успіх був дарунком богів.

Величезне значення в підготовці збройних сил та фінансуванні військових витрат в античних державах Північного Причорномор'я мала приватна благодійність. Діяльність благодійників-евергетів (*εὐ-εργετης*) була саме тим, що очікувала громада від своєї еліти, вона характеризувала відносини між багатим індивідом та його містом. Давньогрецький евергетизм чимось схожий на сучасне українське волонтерство через внутрішнє відчуття свідомого індивіда, переконаного в своєму обов'язку надати персональну допомогу батьківщині, проте відмінний за змістом, формою та наслідками. По-перше, в давньогрецьких громадянських общинах особу, що особливо прислужилася загалу, офіційно оголошували евергетом (благодійником), що було різновидом почесної нагороди – евергесії (*εὐεργεσία*). По-друге, на тлі добровільних пожертв щільно пов'язаним з евергетією було виконання літургій – обов'язкової натуральної повинності. Літургії – це виконання громадянином-багатієм певних функцій загального громадського значення, які є прерогативою держави, котра, тим не менш, виконати їх власними силами неспроможна. Причинами цієї неспроможності були не стільки ситуативні фінансові кризи, скільки нерозвиненість владно-організаційних, зокрема фіскальних, інституцій держави. Найпоширенішими серед літургій були хорегія, гімнасіархія, трієрархія – обов'язки обраних народними зборами осіб за власні кошти влаштовувати громадські свята й ігри, організовувати театральні трупи і вистави, утримувати учасників гімнастичних змагань, споряджати військові кораблі.

Евергетизм вважався невід'ємною ознакою шляхетної особистості. Він був нерозривно пов'язаний з елітарним суспільним становищем конкретної особи та її родини, високим освітнім рівнем і якісною військовою підготовкою: і риторичні вміння, і персональне навчання військового мистецтва в більшості полісів було привілеєм обраних, неможливим без високого суспільного становища і чималих матеріальних статків. Безперечно, й фінансування (у вигляді дарів або позик) оборонних споруд, і закупівля дешевого хліба, і звільнення полонених, і залучення найманців – усе це було тим різновидом служби на благо громади, яку могли виконати тільки багаті люди.

В елліністичну добу значення багатства еліти було не менш вагоме, ніж значення багатства монархів. Відносини між містами і царями, як і відносини між елітою й іншими громадянами визначалися принципом взаємності. Деякі з благодійників обіймали державні посади і впливали на політичне життя, проте інститути поміркованої демократії не підривалися їхньою діяльністю, їхні ініціативи були предметом схвалення і контролю з боку громадян. У відповідь на благодіяння евергетів громада символічно визнавала їх керівну роль, обираючи на посади, голосуючи за їх пропозиції в радах і на

---

¹⁹ Трофимова М. К. Из истории эллинистической экономики (К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта III в. до н. э.) / М. К. Трофимова // ВДИ. – 1961. – № 2. – С. 46–68.

²⁰ Ханиотис А. Война в эллинистическом мире ... – С. 212.

зібраннях, а також надаючи їм почесні. Як зазначалося, близько 325 р. до н. е. Каллініка, сина Євксена, який, “коли з’явилася небезпека”, відновив у громаді ольвіюполітів громадянський мир і злагоду, реструктурував боргові зобов’язання позичальників та навів лад у фінансах, народ ольвіюполітів ушанував установленням статуї, нагородою в тисячу золотих та публічним оголошенням у театрі під час свята Діонісії (рис. 1; IOSPE, I², 25).

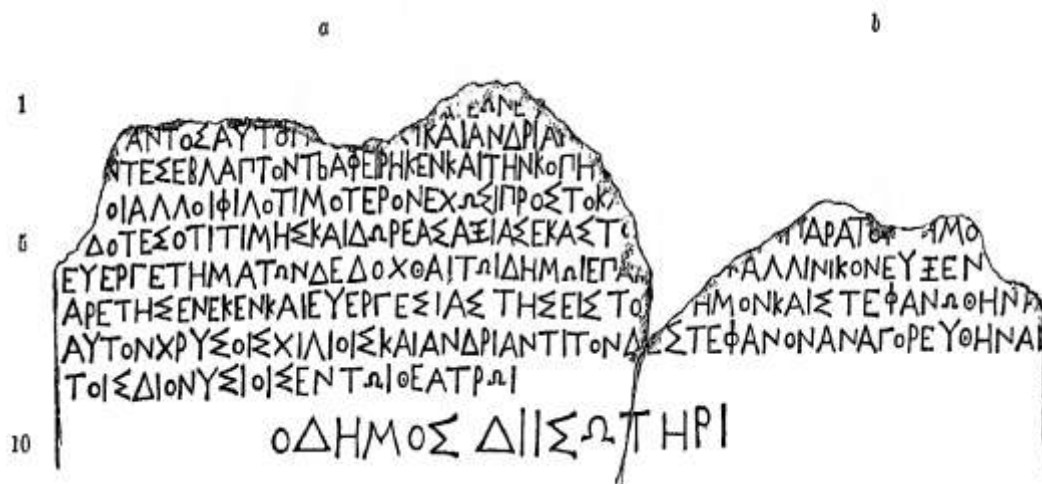

Рис. 1. Фрагмент ольвійського декрету на честь Каллініка, сина Євксена, близько 325 р. до н. е. Прорисовка (IOSPE, I², 25)

У III ст. до н. е. багатий ольвійський громадянин Антестерій, який привів до ладу військовий флот, збудував за власний кошт один корабель та намагався залагодити черговий громадянський конфлікт у місті, був ушанований громадянами встановленням почесного декрету (рис. 2)²¹.

У другій половині III ст. до н. е. видатний ольвійський громадянин Протоген, син Геросонта, який за власний кошт не лише організував посольства до варварських царів, але й оплачував їм від імені міста цінні дарунки, відновлював власним коштом стіни, башти та зерносховище, на посаді діюкета²² підтримував відкупників, оплачував закупівлю зерна та його продаж населенню за твердими цінами під час неврожаїв і військових небезпек, ремонтував кораблі державного флоту, надавав місту позики на пільгових умовах, був ушанований в офіційному декреті (рис. 3; IOSPE, I², 32).

Наприкінці II ст. до н. е. рятівника Херсонеса Діюфанта, сина Асклепідора, синопейця, було вшановано в Херсонесі встановленням мідної статуї в повному озброєнні на акрополі поряд із олтарями Діви і Херсонаса, на постаменті якої було висічено декрет на честь благодіянь і подвигів героя (рис. 4; IOSPE, I², 352).

²¹ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. : историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – М. : Наука, 1989. – С. 194.

²² Щось на кшталт державного аудитора і головного фінансиста.

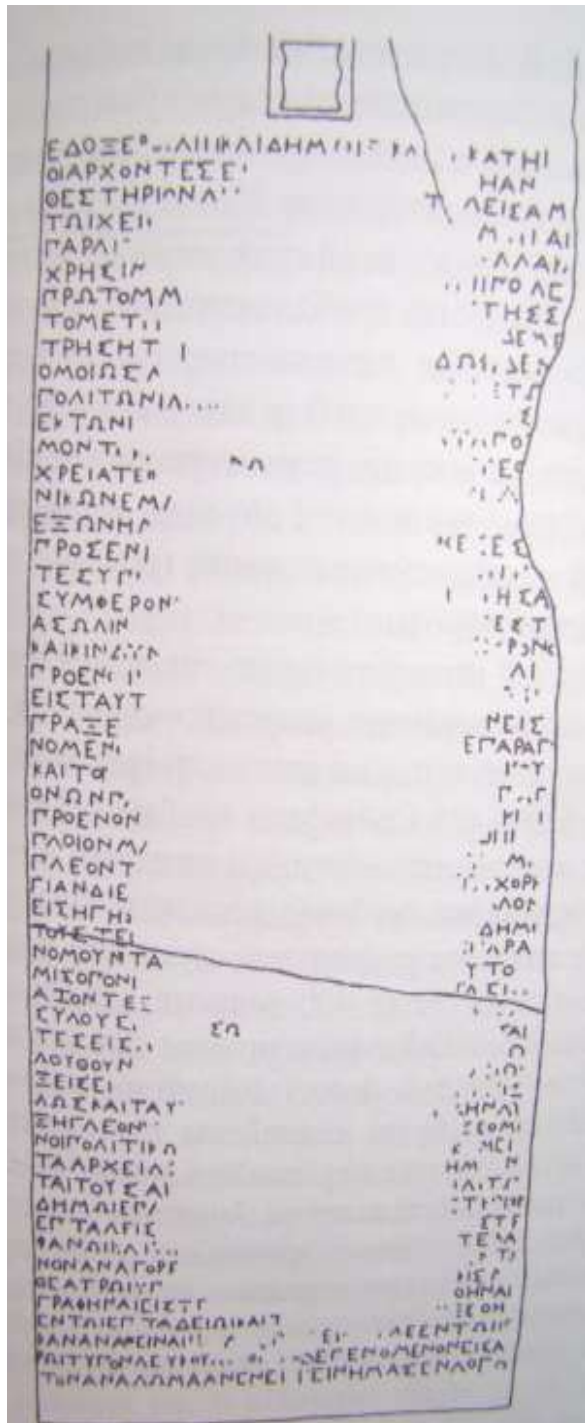

Рис. 2. Декрет на честь Антестерія (прорисовка за Ю. Г. Виноградовим)

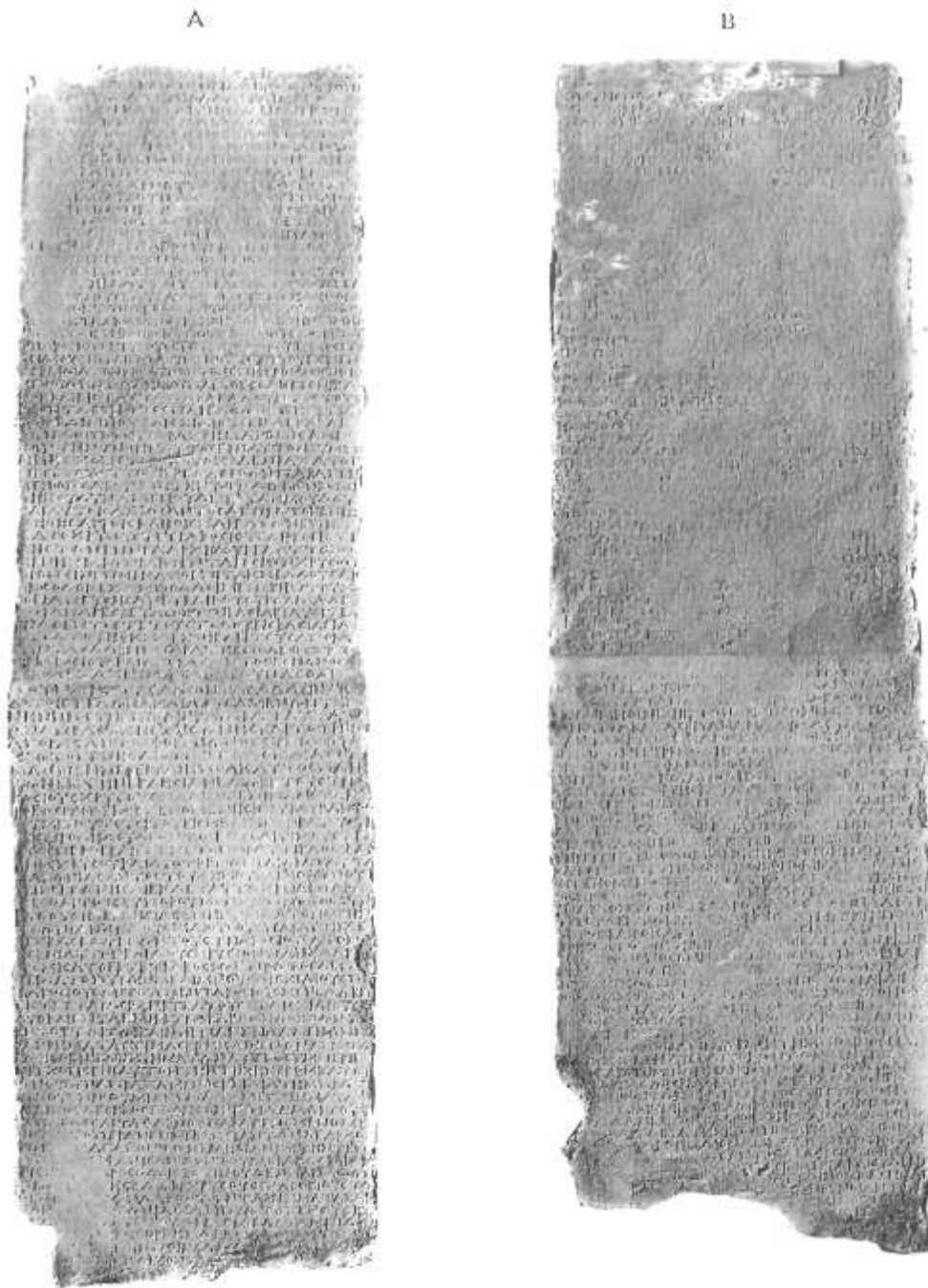

Рис. 3. Ольвійський декрет на честь Протогена, сина Геросонта, друга половина III ст. до н. е. (IOSPE, I², 32)

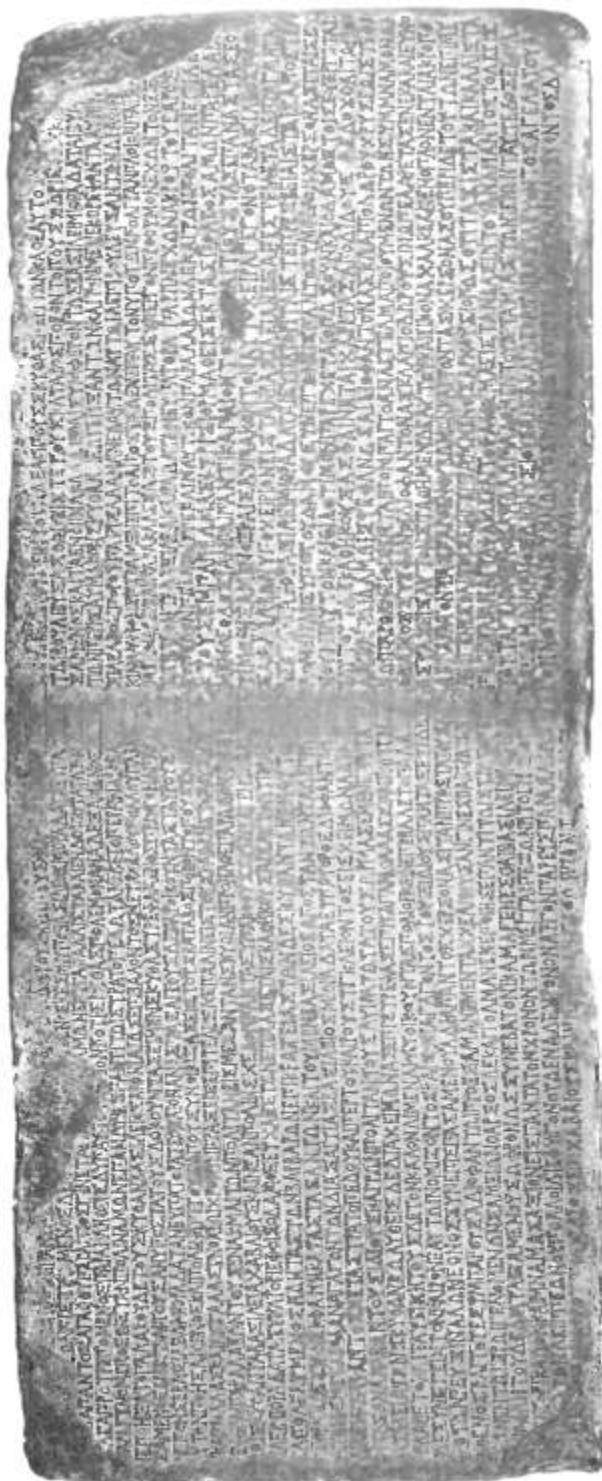

Рис. 4. Стела з декретом на честь Діофанга, сина Асклепідора, синопейця, кінець II ст. до н. е. (IOSPE, I², 352)

У другій половині I ст. н. е. Карзоаза, сина Аттала, який, “виконуючи повинності, ніс небажаний тягар, ... виконуючи доручення в посольствах до сусідніх царів, ... піддавався небезпекам заради укладання дружби і союзу з Августами”, народ ольвіо-політів посмертно увінчав вінцем та виставив урочисту постанову на видному місці (IOSPE, I², 39).

Статуї та стели почесних декретів у громадських місцях – на акрополі, на агорі, на теменосі, навколо чи всередині храмів (наприклад, установлення мармурових стел херсонеським лікарям у храмі Асклепія) – були вічними пам’ятками в ознаменування послуг евергетів і нагадуванням для нащадків. Одним із обов’язкових елементів почесних декретів була повчальна формула, що містилася в мотиваційній частині основного протоколу. У ній громада пояснює, чому вона надає честь благодійнику. Зазвичай такі формули були стандартизовані, проте від епохи еллінізму в окремих, особливо видатних випадках (Протоген, Антестерій, Дюфант тощо), мотиваційна частина містила розлогі повчальні розповіді про благодіяння нагороджуваних.

Практика полісного громадського життя знайома з випадками свідомого знищення мармурових стел з текстами почесних декретів політичних опонентів. Пошкодження статуй та розбивання плит із текстами почесних постанов з боку політичних супротивників нагороджених (Paus. VI, 11. 6–8) не залишають сумнівів у символічному значенні цих монументів, їх постійному сприйнятті громадянами та їх використанні з ідеологічною метою. Цікаве свідчення стосується стели з декретом на честь згаданого вже Антестерія, яку було прибрано з почесного місця на акрополі Ольвії та покладено у вимостку площі, щоб стопи ольвіополітів сували текст декрету, чим ганьбили б пам’ять цього видатного громадянина (рис. 2)²³.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Відсутність достатньої бази репрезентативних джерел щодо структури та обсягів бюджетів античних держав Північного Причорномор’я робить кількісні дослідження в галузі військових фінансів безглуздими²⁴. Проте наявні джерела дозволяють

---

²³ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса ... – С. 194.

²⁴ У зв’язку з фінансовими питаннями незайвим буде згадати спробу В. Д. Блаватського вирахувати державний бюджет Боспору періоду Спартокідів (*Блаватский В. Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – С. 201–204). Учений, справедливо вважаючи, що основною статтею доходу був прибуток від хлібної торгівлі, під час обрахунків розмірів щорічних надходжень до скарбниці виходить із цифри вивозу в 400 тис. медимнів на рік (Dem. XX, 31). Однак визнати її достовірною не видається можливим, адже її джерело – Демосфен – мав на увазі не весь боспорський експорт, а лише обсяги вивозу до Афін з пантікапейського порту. Тому цифру прибутків від хлібної торгівлі, яку В. Д. Блаватський приймає за 260–270 талантів на рік, прийдеться визнати сильно заниженою. Те саме треба сказати і щодо розрахунків суми прибутків від торгового мита. Його розмір не уявляється можливим визначити хоча б приблизно, але, скоріш за все, дохід від нього був чималим. Відомо, що під час Пелопоннеської війни в V ст. до н. е. афіняни віддали стягування мита на відкуп за 36 талантів, а збори відкупників склали 40 талантів. Але ж пізніше збори збільшилися настільки, що митний щорічний прибуток Афін складав понад 1600 талантів; а за словами Демосфена (XXIII, 110), Керсоблепт отримував від торгових гаваней більше 300 талантів прибутку. Виходячи з вищезазначеного, загальну суму доходів держави Спартокідів, яку В. Д. Блаватський приймає за 300–350

уявити виразну картину різноманітності тих витрат, які мала нести антична держава через війни. Їх висока вартість, з одного боку, та недостатність податкової бази, з іншого, робили еллінські поліси все більш залежними або від місцевих благодійників, які фактично формують спадкову міську олігархію, або від боспорських монархів, залежність від яких згодом стає досить обтяжливою, або від римлян, які не пізніше I–II ст. н. е. стають абсолютними хазяями в понтійському регіоні. А. Ханіотіс стверджував, що еллінські поліси підкреслювали свою залежність від підтримки щедрих громадян і закликали майбутні покоління виявляти щедрість. Постійно лунали офіційні заклики продовжувати благодійність, щоб здобути в нагороду за неї почесні у вигляді привілейованого положення еліти увічнили взаємозалежність між благодіянням й статусом. Нерозвиненість античних фіскальних систем, відсутність єдиного бюджету, що акумулював би всі доходи і витрати держави, змушували громадянські колективи активно включатися в фінансування найбільш витратних статей публічних видатків, і в першу чергу – військової сфери. Широка участь приватних осіб у військових витратах і в самій військовій організації зовсім не обов'язково мала б свідчити про кризовий стан полісних держав. У багатьох випадках йдеться про функціонування іншої, відмінної від сучасної етатистської, моделі організації митно-податкової (фіскальної) та фінансової сфер буття античного полісу як варіанта общинної державності.

Умовні скорочення

App. Mithr.	<i>Аппіан</i> . Мітридатіві війни
Dem.	<i>Демосфен</i> . Промови
Herod.	<i>Геродот</i> . Історія в дев'яти книгах
IOSPE, I ²	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I
Lycurg., in Leocr.	<i>Лікурґ</i> . Проти Леократа
Paus.	<i>Павсаній</i> . Опис Еллади
Ps.-Arist. Oecon.	<i>Псевдо-Аристотель</i> . Економіка
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
Strabo.	<i>Страбон</i> . Географія в 17 книгах
Syll. ³	<i>Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. – Editio tertia. – Bd. I–IV. – Lipsiae, 1915–1924</i>
Zosim	<i>Зосим</i> . Нова історія
ВДИ	Вестник древней истории

талантів, не можна визнати переконливою. На думку І. Б. Брашинського (*Брашинский И. Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.) / И. Б. Брашинский // ВДИ. – 1958. – № 1. – С. 131, прим. 6*), взагалі будь-які спроби прорахувати бюджет північно-причорноморських держав античності приречені на хронічну помилковість через бідність і фрагментарність джерел, які дають лише розрізнені і випадкові дані.
